DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-84.1-18>
УДК 316.77–053.6–056.313

Рейда К.В.

КЗО «Спеціальна школа «ШАНС»
Дніпропетровської обласної ради

Тороп К.С.

КЗО «Навчально-реабілітаційний центр «Колосок»
Дніпропетровської обласної ради

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей комунікативної діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку, сформованості мотиваційних, операційних та когнітивних складових комунікативної діяльності. Було визначено особливості функціонування мотиваційного, операційного та когнітивного компонентів комунікативної діяльності, а також розкрито основні критерії сформованості комунікативної діяльності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, а саме: взаємодія в спільній діяльності; встановлення міжособистісних контактів; міжособистісне спілкування; уміння диференціювати якості людини; уміння адекватно оцінювати себе і розуміти свою соціальну роль в загальній структурі взаємостосунків членів групи та інші. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що низький стан сформованості компонентів комунікативної діяльності у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку призводить до значних труднощів, що виникають під час взаємодії один з одним, а це в свою чергу впливає на подальшу соціалізацію та інтеграцію в соціум.

Ключові слова: порушення інтелектуального розвитку, комунікативна діяльність, шкільний вік, компоненти комунікативної діяльності, ускладнене спілкування, взаємодія.

Reida Carolina

The CHANCE Special School, the Municipal Educational Institution
of the Dnipropetrovsk Regional Council

Torop Christina

The Kolosok Educational and Rehabilitation Center,
the Municipal Educational Institution
of the Dnipropetrovsk Regional Council

FEATURES OF COMMUNICATIVE ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITY

Summary. The article studies the peculiarities of a communicative activity of schoolchildren with intellectual development disorders, formation of motivational, operational and cognitive components of communicative activity. Theoretical analysis of scientific sources allowed us to support the opinion of most scientists that a communicative activity is associated not only directly with action, but also with such cognitive processes as thinking, planning, the ability to perceive and evaluate, which play an important role in regulating activity, behavior and communication; a communicative activity is thus a necessary condition for the socialization of an individual. Basing on theoretical and empirical research methods, the authors determined functional features of the motivational, operational and cognitive components of communicative activity, developed the main criteria for the communicative activity formation of children with intellectual disabilities, namely: interaction in group activities; interaction with each other; establishing interpersonal contacts; interpersonal communication; ability to differentiate human qualities; ability to adequately assess themselves and understand their social role in the overall structure of group members relationships; perception and understanding of each other. The results of the study give grounds to state that communicative activity is insufficiently formed in students with intellectual disabilities, namely: the prevalence of dominant behavior with a negative attitude to peers during joint activities, characterized by low need for communication, affective behavior, conflict, limited communication opportunities; high level of conflict, high level of aggression, expressed in affective, disinhibited deviation forms in the emotional and volitional spheres; low level of interaction with others, low level of development of the need to communicate with others, imperfection of communicative means of contact. The low formation level of the communicative activity components leads to significant difficulties that arise when interacting with others, which, in turn, affects the further socialization and integration into society.

Keywords: violation of intellectual development, communicative activity, school age, components of communicative activity, complicated communication, cooperation.

Постановка проблеми. Сучасні умови модернізації освіти в Україні супроводжуються змінами у педагогічній теорії й освітній практиці. Невпинний процес впровадження новітніх технологій і оновлення освітньої галузі в цілому висуває підвищені вимоги до надання спеціальної корекційної допомоги дітям з особливими освітніми потребами, в тому числі й школя-

рам з порушеннями інтелектуального розвитку, що стосуються ефективності навчання, формування їх пізнавальної активності і самостійності, розвитку комунікативної діяльності. Саме у межах цієї парадигми, особистість розглядається як творець власної діяльності, активний самодетермінований суб'єкт, здатний до самоудосконалення та опануванням навичок комунікативної

взаємодії, що є необхідною умовою їхньої соціалізації і інтеграції в соціум.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення невирішених раніше аспектів проблеми. Проблема особливостей розвитку комунікативної діяльності дітей є актуальною як у теоретичному, так і в суто прикладному аспектах (І. Бех, О. Запорожець, О. Кульчицька, Я. Неверович та ін.). Теоретично схарактеризовано загальні уявлення щодо сутності мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, Т. Пироженко, С. Рубінштейн та ін.); розкрито мовленнєвий розвиток в контексті особистісного розвитку (Б. Ананьєв, Г. Андреева, І. Кон, М. Каган, Я. Коломінський, О. Леонтьєв, В. Мясіщев та ін.); визначено зв'язок комунікативної діяльності з окремими психічними структурами: самосвідомістю, мотивацією, когнітивними процесами (J. Haviland-Jones, M. Lewis, M. Sullivan, C. Stanger, M. Weiss та ін.); розкрито комунікативну діяльність як головний чинник адаптації та соціалізації (Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Зінченко, К. Ізард, Є. Ільїн, Г. Костюк, R. Casey, P. Harris, C. Saarni та ін.). Водночас порівняльний аналіз прикладних досліджень дозволяє констатувати певні особливості комунікативної діяльності дітей, що спостерігаються на різних вікових етапах (Н. Бабич, Л. Божович, Н. Жуков, О. Запорожець, К. Крутіїта та ін.); в специфіці функціонування її компонентів (О. Запорожець, Т. Кириленко, P. LaFreniere, R. Lazarus та ін.); впливу соціально-психологічних умов життєдіяльності дитини на розвиток її комунікативної діяльності (Т. Вісковатова, О. Кульчицька, В. Мухіна та ін.).

Попри різні погляди щодо цієї проблеми, дослідники однак згодні в тому, що комунікативна діяльність пов'язана не лише безпосередньо з дією, але й такими когнітивними процесами як мислення, планування, здатність сприймати й оцінювати, що відіграє важливу роль у регуляції діяльності, поведінки та спілкуванні і є необхідною умовою для соціалізації.

Проблематика комунікативної діяльності щодо дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі із порушеннями інтелектуального розвитку, є досить поширеною серед досліджень українських та зарубіжних науковців (О. Бабяк, В. Бондар, А. Блеч, І. Бгажнокова, Ю. Бистрова, Н. Кравець, І. Омельченко, В. Певзнер, В. Петрова, В. Печерський, Т. Сак, О. Хохліна, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.). Дослідники відзначають низку труднощів комунікативної діяльності, а саме: спілкування відбувається в невеликих ендегенних групах з дітьми молодшого шкільного віку і носить швидкоплинний характер; спілкування відзначається інфантильністю комунікативних зв'язків, які поєднується з підвищеним рівнем тривожності, невпевненістю, низьким рівнем домагань, підвищеною навіюваністю, пасивністю, слабким усвідомленням свого «Я». (Бодальов А.А., Гозман Л.Я., Р.Д. Тригер).

Комунікативність характеризується слабкою орієнтованістю на однолітків, конфліктністю, агресивністю, сильною вираженістю потреби в домінуванні і підлеглості (Р.Д. Тригер, А.В. Петровський, Я.Л. Коломенський, В.Р. Кисловська, А.П. Копилова). Вчені наголошують, що струк-

турні, емоційні аспекти комунікативної діяльності і їх формування у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку менш вивчені.

Окремі дослідження показують, що діти із порушеннями інтелектуального розвитку можуть мати високий потенціал соціальної адаптації, за умови створення сприятливих можливостей для їхньої реалізації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідно відзначити, що наявні технологічні розробки формування комунікативної діяльності орієнтовані на нормотиповий розвиток, а спеціальних технологій з формування комунікативності, орієнтованих на дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, розроблено недостатньо, що ускладнює та уповільнює роботу спеціалістів з даною категорією дітей.

Мета та завдання. Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження, яке було спрямоване на виявлення специфіки комунікативної діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку й давало можливість прослідкувати особливості функціонування мотиваційних, операційних та когнітивних складових комунікативної діяльності. Для досягнення поставленої мети були поставлені завдання дослідження: 1) здійснити аналіз педагогічної літератури з проблеми комунікативної діяльності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, особливостей комунікативної взаємодії з однолітками; 2) висвітлити результати емпіричного дослідження особливостей комунікативної діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку, зокрема мотиваційних, операційних та когнітивних її складових.

Виклад основного матеріалу. На основі теоретичного аналізу було визначено компоненти комунікативної діяльності, до яких віднесено: мотиваційний (особистісні та соціальні потреби, які визначають комунікативну активність особистості), операційний (комунікативна поведінка, яка відповідає нормам поведінки у суспільстві і здійснюється за допомогою саморегуляції), когнітивний (комунікативна компетентність та культура, які визначаються комунікативними якостями, знаннями, вміннями, навичками, здібностями).

Розкрито основні критерії сформованості комунікативної діяльності а саме: взаємодія в спільній діяльності; взаємодія один з одним; встановлення міжособистісних контактів; міжособистісне спілкування; вміння диференціювати якості людини; вміння адекватно оцінювати себе і розуміти свою соціальну роль в загальній структурі взаємостосунків членів групи; взаємосприйняття і взаєморозуміння один одного.

Для діагностики комунікативної діяльності школярів з порушеннями інтелектуального розвитку було застосовано методiku «Вивчення потреби в спілкуванні» О.Єлісєєва за модифікацією А. Грецова, шкалу оцінки комунікативно-мовленнєвих навичок Р. Еріксона, тест комунікативних умінь Л. Міхельсона за перекладом і адаптацією Ю. Гільбуха, тест-опитувальник А. Зверькова та Е. Ейдмана «Вивчення саморегуляції», «Тест на оцінку самоконтролю в спілкуванні» М. Снайдера.

У цілому, якісний аналіз емпіричного дослідження складників комунікативної діяльності

у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку вказує на низку особливостей. Так, особливостями операційного компонента є: переважання домінантних форм поведінки з негативним ставленням до однолітка зі спільної діяльності, що характеризується низькою потребою в спілкуванні, афективними проявами поведінки, конфліктністю, обмеженістю комунікативних можливостей; високим рівнем конфліктності; підвищеним рівнем агресивності, що виражається в афективних, розгальмованих формах відхилень в емоційно-вольовій сфері; низьким рівнем взаємодій з оточенням; низьким рівнем розвитку потреби в спілкуванні з навколишніми людьми; недосконалістю комунікативних засобів здійснення контактів.

Мотиваційний компонент комунікативної діяльності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку характеризується одночасним проявом і позитивних, і негативних стосунків з однолітками, вони мають низьку соціально-комунікативну потребу; недостатню включеність в міжособистісні стосунки у колективі однолітків, занижене відчуття потреби в спілкуванні з однолітками, негативні установки для перспективної побудови комунікативної діяльності.

Особливості когнітивного компонента комунікативної діяльності виявляються у нездатності до диференційованої категоризації та оцінки значимих якостей людини; переважним типом категоризації є застосування недеференційованих суджень про якість іншої людини, коли пояснення однієї моральної якості здійснюється через іншу (труднощі на етапі категоризації насамперед пов'язані з недорозвитком мисленнєвої діяльності, пам'яті та уявлень); відсутність усвідомлення себе та усвідомлення іншої людини (що засвідчує низький рівень цінності іншої людини для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку).

Відповідно до отриманих експериментальних даних було виявлено рівні сформованості комунікативної діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку: перший рівень – низький, другий рівень – середній, третій рівень – достатній, четвертий рівень – високий. Зупинимося на виявлених в експерименті особливостях якісної характеристики виокремлених рівнів.

Низький рівень сформованості складників комунікативної діяльності було виявлено у 21,5 % учнів із порушеннями інтелектуального розвитку 2 класу та 19,8 % – 4 класу (для порівняння – 0 % учнів з нормо типовим розвитком 2–4 класів). Школярі з низьким рівнем розвитку комунікативної діяльності мають низьку мотивацію на комунікацію як особистісного, так і соціального характеру, є комунікативно пасивними, комунікативні навички майже несформовані, у комунікативній взаємодії майже не дотримуються загально визначених правил спілкування. Вони мають значні труднощі у встановленні комунікативних зв'язків, погано розуміють співрозмовника, не є терпимими до висловлювань та зауважень оточуючих, що заважає виникненню міжособистісних стосунків. Такі діти мають проблеми, не відчувають емоційного стану співрозмовників, погано контролюють свою комунікативну поведінку, не є тактовними.

Середній рівень сформованості компонентів комунікативної діяльності було виявлено у 62,3 % учнів 2 класу та 58,5 % – 4 класу із порушеннями інтелектуального розвитку, для порівняння – 5,1 % учнів 2 класу та 0 % – 4 класу із нормотиповим розвитком. Школярі із середнім рівнем розвитку комунікативної діяльності включаються в комунікативні контакти в основному після стимуляції з боку оточуючих, у комунікативній діяльності досить рідко виявляють комунікативну активність, комунікативні навички сформовані недостатньою мірою, їм достатньо складно вступати в комунікативні контакти, особливо розпочинати їх першими. Вони не завжди розуміють співрозмовника, свої емоції в комунікативній взаємодії їм складно контролювати, що негативно позначається на міжособистісних стосунках.

Достатній рівень сформованості компонентів комунікативної діяльності було виявлено у 16,2 % учнів 2 класу та 21,7 % – 4 класу із порушеннями інтелектуального розвитку, для порівняння – 65,9 % учнів 2 класу та 62,7 % – 4 класу із нормотиповим розвитком. Школярі з достатнім рівнем комунікативної діяльності мають достатню мотивацію до комунікативної взаємодії як особистісного – так і соціального характеру, що визначається в достатній комунікативній активності. Такі діти мають розвинені комунікативні навички, достатньою мірою комунікабельні, що дозволяє їм установлювати комунікативні зв'язки з оточуючими. У комунікативній діяльності вони намагаються контролювати свої емоції, є толерантними до оточуючих та мають відповідно розвинені комунікативні здібності. У комунікативних контактах вони можуть контролювати свої емоції, що дозволяє мати гармонійні стосунки з оточуючими. У діалозі можуть виступати ініціаторами, можуть самі обирати теми для бесіди.

Високий рівень сформованості компонентів комунікативної діяльності не було виявлено в учнів 2 класу та 4 класу із порушеннями інтелектуального розвитку, для порівняння – 29 % учнів 2 класу та 37,3 % – 4 класу із нормотиповим розвитком. Діти з високим рівнем розвитку комунікативної діяльності мають мотивацію до комунікативної взаємодії як особистісного – так і соціального характеру, що визначається в достатній комунікативній активності. Такі учні мають розвинені комунікативні навички, достатньою мірою комунікабельні, що дозволяє їм установлювати комунікативні зв'язки з оточуючими. У комунікативній діяльності вони вміють контролювати свої емоції, є толерантними до оточуючих та мають відповідно розвинені комунікативні здібності. У комунікативних контактах вони можуть контролювати свої емоції, що дозволяє мати гармонійні стосунки з оточуючими. У діалозі часто є ініціаторами, можуть самі обирати теми для бесіди.

За результатами вивчення школярів із порушеннями інтелектуального розвитку, які брали участь в емпіричному дослідженні, встановлено, що у порівнянні з однолітками з нормативним розвитком, вони мають помітне відставання у віковій динаміці і рівнях розвитку комунікативної діяльності. Це виявляється в особливостях всіх структурних складників комунікативної діяльності і темпі їх становлення.

В ході аналізу отриманих результатів було виявлено тісний взаємозв'язок між компонентами комунікативної діяльності у дітей з нормо типовим розвитком – від $r = 0,89$ до $r = 0,95$. На відміну від них, у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку взаємозв'язок між компонентами комунікативної діяльності дуже слабкий (від $r = 0,19$ до $0,26$). При $p \leq 0,05$.

Так, статистично встановлено високий взаємозв'язок між когнітивним і мотиваційним компонентом комунікативної діяльності у школярів з нормо типовим розвитком ($r = 0,95$). Це вказує на існування залежності між вмінням категоризувати моральні якості, оцінювати значимі якості людини, яка визначає позитивне ставлення до іншої людини. На відміну від дітей з нормо типовим розвитком, їх однолітки із порушеннями інтелектуального розвитку показали значно нижчий показник взаємозв'язків між когнітивним і операційним компонентом комунікативної діяльності ($r = 0,23$). Це свідчить про те, що вміння взаємодіяти, встановлювати міжособистісні контакти у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку визначаються низьким рівнем розвитку комунікативної активності.

Найнижчим у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку виявився показник взаємозв'язку між мотиваційним і операційним компонентом комунікативної активності ($r = 0,19$). Це свідчить про те, що для цих дітей достатньо складним завданням у процесі взаємодії є встановлення міжособистісного спілкування, міжособистісних контактів.

На відміну від школярів із порушеннями інтелектуального розвитку, їх однолітки з нормотиповим розвитком виявили високий взаємозв'язок між мотиваційним і операційним компонентами комунікативної діяльності ($r = 0,91$), що свідчить про достатньо високий рівень взаємодій між компонентами. Тобто, ці діти у процесі взаємодії встановлюють міжособистісні контакти, прагнуть до міжособистісного спілкування.

Таким чином, низький рівень взаємодії, нездатність до оцінювання якостей людини, низька потреба в міжособистісному спілкуванні та встановленні міжособистісних контактів негативно впливає на формування комунікативної діяльності у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку.

Висновки і пропозиції. Теоретичною основою нашого теоретико-емпіричного дослідження стало положення про те, що опанування навичок комунікативної взаємодії школярів із порушеннями інтелектуального розвитку є необхідною умовою соціалізації і інтеграції в соціум (О. Проскурняк, 2015; В. Сильченко, 2011; Z. Xin, 2004). У його підтвердження, наше дослідження засвідчило те, що у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку недостатньо сформована комунікативна діяльність, на відміну від їх однолітків із нормотиповим розвитком. Так, у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку спілкування носить швидкоплинний, поверхневий характер. Зв'язки з однолітками часто ґрунтуються не на принципах рівності, товариства, почуття обов'язку і відповідальності, а на примітивній

залежності від більш зрілих і стеничних членів компанії, на підлеглості. У складних, і тим більше, конфліктних ситуаціях ця група дітей часто реагує неадекватно, агресивно, грубо, роздратовано, проявляє негативізм та ігнорування суспільних норм.

Наше дослідження є доповненням для висновків Н. Макаруч, Г. Онищенко, про те, що низька мотивація на комунікацію як особистісного, так і соціального характеру, комунікативна пасивність, труднощі у встановленні комунікативних зв'язків, неконтрольованість своєї комунікативної поведінки призводить до низької сформованості комунікативної діяльності у дітей із ЗПР (Н. Макаруч, 2014; Г. Онищенко, 2000).

Варто відзначити, що проведений аналіз емпіричних даних засвідчив неготовність школярів із порушеннями інтелектуального розвитку до комунікативної взаємодії. Крім того, було встановлено, що зазначена категорія дітей має значні труднощі під час встановлення взаємодії один з одним. Наше дослідження є доповненням до емпіричного дослідження Н. Бабич про те, що на комунікативну діяльність впливає рівень взаємодій з оточенням; рівень розвитку потреби в спілкуванні з навколишніми людьми; здійснення міжособистісних контактів. (Н. Бабич, 2016). Варто відзначити, що діти із порушеннями інтелектуального розвитку характеризуються одночасним проявом і позитивних, і негативних стосунків до однолітків, вони відчують низьку соціально-комунікативну потребу, для них типова мала включеність в комунікативну діяльність у колективі однолітків, занижене відчуття потреби в спілкуванні з однолітками, в побудові продуктивних міжособистісних стосунків, негативні установки для перспективної побудови продуктивних комунікативних взаємодій.

Аналіз літературних джерел засвідчив прогалини у вивченні комунікативної діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку. Це стало основою нашого емпіричного дослідження. Так, було встановлено, що у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку комунікативна діяльність сформована недостатньо, низький стан сформованості компонентів комунікативної діяльності призводить до значних труднощів, що виникають під час взаємодії один з одним.

Таким чином, аналіз даних емпіричного дослідження дає підставу зробити висновок про існуюче неблагополуччя в особистісному розвитку і комунікативній діяльності школярів із порушеннями інтелектуального розвитку. Вони почувають себе незахищеними, мають емоційну тривогу і тому знаходяться в підвищеній залежності від оточення. Наявність глибокої своєрідності емоційно-вольового розвитку значною мірою визначає низький рівень сформованості комунікативної діяльності, будучи однією з причин малої соціальної активності і низького рівня соціальної адаптації дітей цієї категорії.

Такі висновки спонукають до вивчення шляхів корекційної роботи з формування компонентів комунікативної діяльності у школярів із порушеннями інтелектуального розвитку.

Список літератури:

1. Бабич Н.М. Допоміжна комунікація як один із засобів формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. С. 6–14.
2. Макарчук Н.О., Мерсіянова Г.М. Дитина з порушенням розумового розвитку. *Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посіб. у книгах. Серія «Інклюзивна освіта»* / за ред. А.А. Колупасової. Київ : ТОВ ВПЦ «Літопис–XX», 2010. Т. 5.
3. Печерский В.Г. Способности подростков и юношей с легкой умственной отсталостью к продуктивному межличностному взаимодействию : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.10. Москва, 2009. 331 с.
4. Проскурняк О.І. Розробка методики діагностики рівнів розвитку комунікативної діяльності в підлітків з розумовою відсталістю. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць*. Київ : Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2013. № 10(112). С. 170–184.
5. Fristoe M., Llowd L. Manual communication for the retarded and others with severe impairment: a resource list. *Mental retardation*. 1977. Vol. 15. № 5. P. 18–21. DOI: 10.1177/154079697900400405

References:

1. Babych, N.M. (2014). Dopomizhna komunikatsiia yak odyz iz zasobiv formuvannia komunikatyvnykh navychok u ditei z porushenniamy zoru ta intelektu [Auxiliary communication as one of the means of formation communication skills in children with visual and intellectual disabilities]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedagogichni nauky)*. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory-2006, pp. 6–14.
2. Makarchuk, N.O., & Mersiianova, H.M. (2010). Dytyna z porushenniam rozumovoho rozvytku [A child with intellectual disabilities]. *Putivnyk dlia batkiv ditei z osoblyvymy osvitynymi potrebamy. Seriia «Inklyuzyvna osvita»*. Kyiv: TOV VPTs «Litopys–XX».
3. Pecherskiy, V.G. (2009). Sposobnosti podrostkov i yunoshey s legkoy umstvennoy otstalost'yu k produktivnomu mezhlichnostnomu vzaimodeystviyu [Abilities of adolescents and young people with mild mental retardation to productive interpersonal interaction]. (PhD Thesis), Moscow: Institute of Correctional Pedagogy.
4. Proskurniak, O.I. (2013). Rozrobka metodyky diagnostyky rivniv rozvytku komunikatyvnoi diialnosti v pidlitkiv z rozumovoiu vidstalistiu [Development of methods for diagnosing levels of development communicative activity in adolescents with mental retardation]. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*. Kyiv: Vidkrytyi mizhnarodnyi universytet rozvytku liudyny «Ukraine», no. 10(112), pp. 170–184.
5. Fristoe, M., & Llowd, L. (1977). Manual communication for the retarded and others with severe impairment: a resource list [Manual communication for the retarded and others with severe impairment: a resource list]. *Mental retardation*, no. 15, pp. 18–21.